

بسم... الرحمن الرحيم

دانشگاه علامه طباطبایی

دانشکده حسابداری و مدیریت

رساله دکتری در رشته حسابداری گرایش حسابداری

مدل مناسب حسابداری بانکداری اسلامی در ایران

با تاکید بر عقود مشارکتی

نگارش

جواد شکرخواه

استاد راهنما

دکتر جعفر باباجانی

استادان مشاور

دکتر علی ثقفی دکتر محمد طالبی

استادان داور

دکتر مهدی سدیدي دکتر غلامرضا سلیمانی امیری

تأبستان

۱۳۹۰

تقدیم به

همسر عزیزم و فرزند دلبندم امیررضا

به خاطر تمام همراهی‌ها، مهربانی‌ها و صبوری‌هایشان

سپاسگزاری

سپاس بی‌کران پروردگار یکتا را که هستی‌مان بخشید و به طریق علم و دانش رهنمونمان شد و به همنشینی با اندیشمندان مفتخرمان نمود و خوشه‌چینی از علم و معرفت را روزیمان ساخت.

بر خود واجب می‌دانم تا از زحمات و ارشادات استاد ارجمند جناب آقای دکتر جعفر باباجانی که در مقام استاد راهنما در تمام مراحل انجام این تحقیق با رهنمودهای ارزشمند و موثر خویش یاریم نمود، سپاسگزاری نمایم. از توجهات اساتید محترم مشاور، جناب آقای دکتر علی ثقفی و جناب آقای دکتر محمد طالبی که توصیه‌ها و حمایت‌های صمیمانه ایشان گره‌گشای دشواری‌های تحقیق بود، تشکر و قدردانی می‌نمایم. از اساتید گرامی جناب آقای دکتر مهدی سدید و جناب آقای دکتر غلامرضا سلیمانی امیری که زحمت داوری این پایان‌نامه را تقبل نمودند نیز صمیمانه سپاسگزاری می‌نمایم. همچنین از کلیه اساتید محترمی که در طول دوره آموزشی با رهنمودها و آموزش‌های ارزنده، اینجانب را در کسب علم و دانش یاری رساندند، به ویژه جناب آقای دکتر ثقفی، جناب آقای دکتر باباجانی، جناب آقای دکتر خالقی مقدم، جناب آقای دکتر حساس یگانه و جناب آقای دکتر خوش‌طینت، تشکر و قدردانی نموده و توفیقات بیشتر کلیه عزیزان را از خداوند منان خواستارم.

از دیگر بزرگوارانی که در طول تحقیق، به ویژه در برنامه‌های میدانی و کاوش، اینجانب را در انجام هر چه بهتر این رساله همراهی نمودند و ذکر اسامی ایشان در این مختصر نمی‌گنجد، مراتب تشکر خود را ابراز می‌دارم.

در پایان، از پدر و مادر گرامیم، که دعای خیرشان همواره بدرقه راهم بوده است، تشکر و سپاسگزاری می‌نمایم.

مدل مناسب حسابداری برای بانکداری اسلامی در ایران با تاکید بر عقود مشارکتی

چکیده

قانون عملیات بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲ تصویب و به مورد اجرا گذاشته شده است، اما سیستم حسابداری مناسب و مورد نیاز برای ایفا و ارزیابی مسئولیت پاسخگویی حاکم بر الزامات این قانون تدوین و طراحی نشده است. به بیان دیگر، به رغم تغییر اساسی در عملیات بانکداری و انطباق مفاد قانون مذکور با مبانی فقه اسلامی، سیستم حسابداری و گزارشگری مالی بانکها کماکان از الگوی حسابداری متداول پیروی می‌نماید. به نظر برخی صاحب نظران سیستم حسابداری و گزارشگری مالی مورد استفاده در نظام بانکی کشور برای انجام عملیات حسابداری قراردادهای با نرخ معین، مشکلی ندارد و اجرای آنها با به‌کارگیری استانداردهای حسابداری مصوب سازمان حسابرسی امکان‌پذیر است، اما سیستم مورد عمل از قابلیت‌های لازم برای اجرای قراردادهای دارای سود نامشخص (عقود مشارکتی)، به دلیل پیچیدگی و مشکلات محاسبه سود مبتنی بر نتایج واقعی عملکرد، برخوردار نیست و به محاسبه درست سود ناشی از این عقود منجر نمی‌شود. این درحالی است که نهاد استانداردگذار و مجامع حرفه‌ای حسابداری نیز تا کنون نسبت به ارائه راه‌حل و رویه‌ای مناسب و مشخص برای اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا و رعایت الزامات مورد تاکید این قانون اقدامی نکرده‌اند. به همین دلیل و به لحاظ اهمیت این موضوع، در این تحقیق ضمن انجام مطالعات نظری با استفاده از روش دلفی و کسب نظر از ۹۶ فرد صاحب‌نظر، نارسایی‌های نظام حسابداری مورد استفاده بانکها شناسایی گردید. علاوه بر این، کاربرد «نظریه وجوه» و سیستم حسابداری حساب‌های مستقل همراه با «چارچوب مفهومی مبتنی بر مسئولیت پاسخ‌گویی»، مورد نظر خواهی قرار گرفت. بر اساس یافته‌های این پژوهش عوامل کلیدی یک مدل حسابداری و گزارشگری مالی مبتنی بر مبانی قانونی عملیات بانکداری بدون ربا تبیین و پیشنهاد شده است.

واژه‌های کلیدی: بانکداری بدون ربا، عقود مشارکتی، سیستم حسابداری مبتنی بر نظریه وجوه، حسابداری

حساب‌های مستقل، چارچوب مفهومی مبتنی بر پاسخ‌گویی

فهرست مطالب

فصل اول : طرح تحقیق - کلیات

۲	۱ - مقدمه
۴	۲ - بیان مسئله
۱۲	۳ - اهمیت و ضرورت موضوع
۱۴	۴ - پیشینه تحقیق
۱۴	۴-۱ - تحقیقات مشابه در سایر کشورها
۱۵	۴-۲ - تحقیقات مشابه در ایران
۱۶	۵ - سئوالهای اصلی تحقیق
۱۸	۶ - اهداف تحقیق
۱۹	۷ - روش شناسی تحقیق
۲۲	۸ - تعریف جامعه
۲۴	۹ - روش نمونه گیری
۲۴	۱۰ - روش گردآوری اطلاعات
۲۵	۱۱ - نکات قابل توجه در طراحی مدل
۲۵	۱۲ - روش های آماری مورد استفاده
۲۵	۱۳ - تعریف مفاهیم و واژگان اختصاصی

فصل دوم : ادبیات و سوابق تحقیق

۳۰	۱ - مقدمه
۳۲	۲ - حسابداری و گزارشگری مالی ، اهداف و مبانی نظری آن
۳۲	۲-۱ - دانش، سیستم و مکاتب حسابداری
۳۹	۲-۲ - نظریه وجوه
۴۵	۳ - نظام مالی اسلامی، بانکداری اسلامی و گزارشگری مالی
۴۵	۳-۱ - اهداف و سیر تاریخی نظام مالی اسلامی
۴۷	۳-۲ - کلیاتی از اصول و مبانی نظام مالی اسلامی
۴۹	۳-۳ - بانکداری اسلامی

- ۵۰ - ۳-۴ - نظام بانکداری ایران و ضوابط و مقررات حاکم بر آن
- ۵۳ - ۳-۵ - روش‌های تخصیص منابع در بانکداری بدون ربای ایران
- ۵۷ - ۳-۶ - ضوابط و مقررات حسابداری بانکها
- ۵۹ - ۴ - حسابداری و اسلام
- ۶۶ - ۵ - وضعیت فعلی گزارشگری مالی در حوزه بانکداری اسلامی
- ۱۳ - ۶ - گزارشگری مالی و بانکداری اسلامی
- ۱۴ - ۱-۶ - نیازهای استفاده کنندگان و اهداف گزارشگری مالی
- ۱۵ - ۲-۶ - کدام چارچوب مفهومی از چارچوب های مفهومی بر شمرده در بخش دوم همین فصل برای دستیابی به اهداف فوق مناسبتر است؟
- ۹۰ - ۳-۶ - حوزه مورد توجه در حسابداری و گزارشگری مالی بانکداری اسلامی
- ۹۳ - ۴-۶ - کدام نظریه برای حسابداری و گزارشگری مالی بانکداری اسلامی مناسب تر است؟
- ۹۵ - ۵-۶ - آیا میانی حسابداری مرسوم برای نظام بانکداری اسلامی مناسب است؟
- ۹۵ - ۶-۶ - آیا ویژگی های کیفی تعیین شده برای اطلاعات در نظام حسابداری مرسوم، برای بانکداری اسلامی نیز مناسب است؟
- ۱۰۰ - ۱-۶-۶ - افشای کافی در گزارشگری مالی بانکداری اسلامی
- ۱۰۵ - ۲-۶-۶ - معیارها و شاخص های افشاء در گزارشگری مالی بانکداری اسلامی
- ۱۱۴ - ۷-۶ - کدام مدل حسابداری برای بانکداری اسلامی مناسبتر است و عناصر مربوط به آن مدل کدامند؟
- ۱۱۷ - ۸-۶ - آیا اصول عمومی حسابداری و گزارشگری مالی مرسوم برای بانکداری اسلامی مناسب است؟
- ۱۱۷ - ۹-۶ - آیا استانداردهای حسابداری فعلی برای حسابداری و گزارشگری مالی بانکداری اسلامی مناسب است؟
- ۱۱۹ - جمع بندی و خلاصه بخش ۶

فصل سوم: روش تحقیق

- ۱۲۲ - ۱ - مقدمه
- ۱۲۳ - ۲ - روش شناسی دلفی
- ۱۲۹ - ۳ - استفاده از روش دلفی خط مشی در تحقیق حاضر

۱۳۲	۴ - تعریف جامعه
۱۳۴	۵ - روش نمونه گیری
۱۳۶	۶ - ابزارهای اندازه گیری و نحوه اجرای آن
۱۴۲	۷ - آزمون های آماری
۱۴۳	۸ - مدل مفهومی تحقیق

فصل چهارم : تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع آوری شده

۱۴۶	۱ - مقدمه
۱۴۷	۲ - ویژگیهای فردی پاسخ دهندگان
۱۵۳	۳ - آزمونهای آماری
۱۵۴	۳ + - بررسی روایی و پایایی پرسشنامه و استفاده از معیار آلفای کرونباخ برای سنجش پایایی پرسشنامه:
۱۵۶	۳ ۴ - آزمون های دو جمله ای برای اثبات یا رد سوال ها از نظرات خبرگان
۱۶۹	۳ ۴ - آزمون t یک نمونه ای (درخصوص نظرات موافق و مخالف)
۱۷۲	۳ ۴ - آزمون یک نمونه ای کلموگروف - اسمیرنف
۱۷۶	۳ ۵ - آزمون کروسکال - والیس
۱۸۰	۳ ۶ - آزمون t یک نمونه ای (برای ارزیابی وضع رایج)
۱۸۵	۳ ۷ - آزمون t زوجی (جفت نمونه ای)
۱۸۷	۳ ۸ - رتبه بندی عوامل کلیدی مورد تایید با استفاده از آزمون فریدمن:
۱۸۹	۳ ۹ - جمع بندی نتایج تحقیق دلفی
۱۹۴	۴ - ارائه مدل گزارشگری مناسب برای بانکداری اسلامی در ایران

فصل پنجم : نتیجه گیری و بیان پیشنهادها و محدودیت ها

۲۰۶	۱ - مقدمه
۲۰۶	۲ - خلاصه تحقیق
۲۰۹	۳ - یافته های تحقیق
۲۱۱	۴ - نتایج تحقیق دلفی
۲۱۸	۵ - محدودیتهای تحقیق

۲۱۹	۶ - پیشنهادها
۲۱۹	۶ + - پیشنهاد به مراجع قانونی و حرفه‌ای
۲۲۱	۶ ۴ - پیشنهاد به دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی برای پژوهش‌های آتی
۲۲۳	منابع
۲۲۹	پیوست
۲۵۱	Abstract (چکیده لاتین)

فهرست جداول

۶۷	جدول ۱-۲ مقایسه اطلاعات کلی گزارش های مالی سالانه ۸ بانک اسلامی خارجی
۶۹	جدول ۲-۲ مقایسه اطلاعات کلی گزارشهای مالی سالانه ۵ بانک ایرانی- پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران
۶۹	جدول ۲-۳ مقایسه برخی موارد کلی افشا شده در صورتهای مالی ۵ بانک ایرانی- پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران
۷۰	جدول ۲-۴ نمونه گزارش سالانه یک بانک اسلامی
۷۸	جدول ۲-۵ سطح شفاف سازی و نتایج تحلیل محتوای مطالعه بسام مالی و همکاران (۲۰۰۶)
۷۹	جدول ۲-۶ آزمون تفاوت در تعداد جملات مطالعه بسام مالی و همکاران (۲۰۰۶)
۸۱	جدول ۲-۷ نتایج شفاف سازی اجتماعی (مطالعه بسام مالی و همکاران ۲۰۰۶)
۱۲۰	جدول ۱-۲ مقایسه مبانی نظری حسابداری و گزارشگری مرسوم با نظام پیشنهادی در این مطالعه
۱۳۶	جدول ۱-۳ گروه های خبرگان و متخصصین منتخب
۱۳۹	جدول ۲-۳ تطبیق عوامل اصلی با سوال های مندرج در پرسشنامه
۱۴۰	جدول ۳-۳ تعداد سوالهای مندرج در پرسشنامه براساس عوامل مورد نظر
۱۴۷	جدول ۱-۴ فراوانی و درصد پاسخ دهندگان به تفکیک گروه های مختلف
۱۴۸	جدول ۲-۴ فراوانی و درصد تجربه مفید پاسخ دهندگان
۱۴۹	جدول ۳-۴ فراوانی و درصد رشته تحصیلی پاسخ دهندگان
۱۵۰	جدول ۴-۴ فراوانی و درصد سن پاسخ دهندگان
۱۵۱	جدول ۵-۴ فراوانی و درصد سابقه تدریس پاسخ دهندگان

- ۱۵۲ جدول ۶-۴ فراوانی و درصد حوزه های تجربه مفید پاسخ دهندگان
- ۱۵۷ جدول ۷-۴ نتایج آزمون دوجمله ای سوالهای مربوط به عامل اصلی چارچوب مفهومی
- مبتنی بر مسئولیت پاسخگویی
- ۱۵۷ جدول ۸-۴ نتایج آزمون دوجمله ای سوالهای مربوط به عامل اصلی چارچوب مفهومی
- مبتنی بر تصمیم گیری
- ۱۵۸ جدول ۹-۴ نتایج آزمون دو جمله ای سوالهای مربوط به عامل اصلی شناخت درآمد و سود - محاسبه و اعمال قطعی سود براساس نرخ های مورد انتظار
- ۱۵۸ جدول ۱۰-۴ نتایج آزمون دو جمله ای سوالهای مربوط به عامل اصلی شناخت درآمد و سود- شناخت درآمد و سود براساس نتایج واقعی عملکرد
- ۱۶۰ جدول ۱۱-۴ نتایج آزمون دوجمله ای سوالهای مربوط به عامل اصلی شناخت درآمد و سود- روش پیشنهادی برای محاسبه و اعمال ارزش افزوده به عنوان سود
- ۱۶۱ جدول ۱۲-۴ نتایج آزمون دو جمله ای سوالهای مربوط به عامل اصلی مدل حسابداری و گزارشگری مالی- حسابداری و گزارشگری مالی بانک در قالب یک شخصیت گزارشگری کلی و مبتنی بر نظریه شخصیت
- ۱۶۲ جدول ۱۳-۴ نتایج آزمون دو جمله ای سوالهای مربوط به عامل اصلی مدل حسابداری و گزارشگری مالی- حسابداری و گزارشگری مالی بانک در قالب حسابهای مستقل- مبتنی بر نظریه وجوه
- ۱۶۴ جدول ۱۴-۴ نتایج آزمون دو جمله ای سوالهای مربوط عامل اصلی ویژگی های کیفی - سودمندی در پاسخگویی شرعی
- ۱۶۴ جدول ۱۵-۴ نتایج آزمون دو جمله ای سوالهای مربوط عامل اصلی ویژگی های کیفی - سودمندی در تصمیم گیری»
- ۱۶۵ جدول ۱۶-۴ نتایج آزمون دو جمله ای سوالهای مربوط عامل اصلی تشکیل و افشای نظر مستقل هیئت نظارت شرعی
- ۱۶۶ جدول ۱۷-۴ نتایج آزمون دو جمله ای سوالهای مربوط عامل اصلی شفافیت و افشا
- ۱۷۰ جدول ۱۸-۴ نتایج آزمون T یک نمونه ای برای سئوالات پرسشنامه (موافقین)
- ۱۷۴ جدول ۱۹-۴ نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرونوف یک نمونه ای برای پاسخهای موافق
- ۱۷۵ جدول ۲۰-۴ نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرونوف یک نمونه ای برای پاسخهای مخالف
- ۱۷۷ جدول ۲۱-۴ نتایج آزمون کروسکال - والیس برای پاسخهای موافق
- ۱۷۹ جدول ۲۲-۴ نتایج آزمون کروسکال - والیس برای پاسخهای مخالف

۱۸۲	جدول ۴-۲۳ نتایج آزمون t -استیودنت در ارتباط با ارزیابی وضع موجود
۱۸۵	جدول ۴-۲۴ نتایج آزمون T زوجی (جفت نمونه ای) برای وضعیت رایج و پاسخ‌های موافقین
۱۸۸	جدول ۴-۲۵ نتایج آزمون فریدمن
۱۸۸	جدول ۴-۲۶ رتبه بندی عوامل کلیدی تایید شده خبرگان بر اساس آزمون فریدمن
۱۹۰	جدول ۴-۲۷ خلاصه نتایج آزمون‌های آماری انجام شده
۲۰۱	جدول ۴-۲۸ کلیات مدل پیشنهادی برای گزارشگری مالی بانک‌های اسلامی ایران
۲۱۶	جدول ۵-۱ کلیات مدل پیشنهادی برای گزارشگری مالی بانک‌های اسلامی ایران

فهرست نمودارها

۳۵	نمودار ۱-۲ شمای کلی چارچوب مفهومی حسابداری مرسوم
۹۹	نمودار ۲-۲ ویژگی‌های کیفی اطلاعات مالی بر اساس چارچوب مفهومی حسابداری پیشنهادی در این مطالعه
۱۴۸	نمودار ۴-۱ گروه‌های پاسخ دهنده
۱۴۹	نمودار ۴-۲ میزان تجربه مفید
۱۵۰	نمودار ۴-۳ رشته تحصیلی پاسخ دهندگان
۱۵۱	نمودار ۴-۴ سن پاسخ دهندگان
۱۵۲	نمودار ۴-۵ سابقه تدریس پاسخ دهندگان
۱۵۳	نمودار ۴-۶ حوزه‌های تجربه کاری پاسخ دهندگان
۱۹۷	نمودار ۴-۷ شمای کلی چارچوب مفهومی حسابداری مرسوم
۱۹۹	نمودار ۴-۸ مدل مفهومی پیشنهادی تحقیق
۲۰۰	نمودار ۴-۹ عوامل کلیدی مدل پیشنهادی تحقیق
۲۱۴	نمودار ۵-۱ چارچوب نظری مفهومی پیشنهادی (مبتنی بر مسئولیت پاسخگویی) برای بانکداری اسلامی ایران و مقایسه آن با چارچوب مفهومی مرسوم
۲۱۵	نمودار ۵-۲ عوامل کلیدی مدل پیشنهادی تحقیق
۲۱۸	نمودار ۵-۳ نتایج مورد انتظار از بکارگیری مدل پیشنهادی تحقیق

« فصل اول »

طرح تحقیق – کلیات

۱- مقدمه

دین مقدس اسلام به عنوان خاتمه ادیان الهی، برنامه جامع سعادت بشری را به ارمغان آورده است. این دین به ابعاد مادی و معنوی زندگی انسانها پرداخته و آنها را به سوی زندگی سعادت‌مندانه رهنمون ساخته است. در حال حاضر بیش از یک پنجم مردم جهان مسلمان هستند و گرایش به اسلام نیز با شتابی چشمگیر رو به تزاید می‌باشد. امور مالی از جمله برنامه‌های مادی سازمان یافته‌ای است که در آیات قرآن، احادیث و روایات مختلف به آن پرداخته شده و اصول اسلامی مربوط به آن ارائه شده است.

نظام مالی اسلامی تنها به ارتباط عوامل تولید و رفتار اقتصادی محدود نمی‌شود. در حالی که نظام‌های مالی متعارف برجسته‌های اقتصادی و مالی تمرکز دارند، نظام مالی اسلامی بر روی مسائل اخلاقی، رفتاری، اجتماعی و مذهبی نیز تاکید مشابهی دارد تا در جامعه برابری و عدالت حکم فرما شود. این نظام روابط بین نهادهای اقتصادی را منصفانه تعریف می‌کند.

امروزه با گسترش نظام مالی در ایران، پرداختن به موضوعات مبتلابه اسلامی در این زمینه ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. حوزه‌های کارکردی ابزارهای مالی، بازارهای مالی و نهادهای مالی ابعاد نظام مالی را تشکیل می‌دهند. بررسی ابعاد اسلامی نظام مالی در ایران به ویژه در حوزه ابزارها و بازارهای مالی مراحل اولیه رشد خود را طی نموده و مجموعه اقدامات انجام شده کاملاً بدیع است و همین امر، انجام پژوهش‌های بسیاری را برای طی مراحل تکامل و ارتقای آن ضروری می‌نماید.

یکی از زمینه‌های مورد تحقیق، گزارشگری مالی در محیط‌های اقتصادی و اجتماعی اسلامی است که در سال‌های اخیر رواج قابل ملاحظه‌ای یافته و به ویژه پژوهشگران مسلمان را به تلاش برای یافتن ویژگی‌های موثر بر این سامانه اطلاعاتی و گزارشگری واداشته است. به رغم ماهیت به ظاهر تکنیکی حسابداری و گزارشگری مالی در نگاه اول، محتوای علمی حسابداری و قرارگیری آن در حوزه علوم انسانی، ارتباط کاملاً درهم‌تنیده آن را با جامعه، فرهنگ و مذهب توجیه می‌نماید. از این رو انتظار می‌رود در جوامع اسلامی، نظام حسابداری و گزارشگری مالی تحت تاثیر جهان‌بینی، ارزش‌ها و هنجارهای اقتصادی اسلام قرار گیرد. به عبارت دیگر، به کارگیری بی قید و شرط نظام حسابداری و گزارشگری مالی مرسوم در جوامع غیر اسلامی، نمی‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای اطلاعاتی مبتنی بر جهان‌بینی، ارزش‌ها و هنجارهای جوامع مسلمان باشد و با چالش‌های فراوانی مواجه خواهد بود.

مهمترین چالش نظام حسابداری مرسوم از نظر محقق، هدف تبیین شده در چارچوب مفهومی زیر بنای استانداردها و رویه‌های کاربردی آن است که از آن به «سودمندی در تصمیم‌گیری استفاده‌کنندگان» یاد می‌شود. هستی‌شناسی اسلامی، جهان‌بینی دوگانه‌ای را مبتنی بر دنیای فانی و جهان آخری ارائه می‌کند. در این جهان‌بینی آنچه انسان در زندگی کوتاه دنیوی انجام می‌دهد، چشم انداز زندگی آخری وی را ترسیم می‌نماید. در جهان باقی انسان در مقابل ذره ذره اعمال خود در دنیای فانی مسئول و پاسخ‌گو خواهد بود؛ لذا، اهمیت نظام گزارشگری مالی اسلامی از منظر استفاده‌کننده مسلمان، در وهله اول، نه سودمندی در تصمیم‌گیری بلکه سودمندی در ایفای مسئولیت پاسخ‌گویی آن‌هم پاسخ‌گویی از منظر شرعی خواهد بود.

بنابراین، بر اساس عوامل پیش‌گفته و در راستای تطبیق ابزار گزارشگری مالی با قوانین و مقررات برگرفته از شرع مقدس اسلام در بازارهای مختلف مالی و پولی، ضرورت انجام تحقیقات بنیادی در حوزه‌های نظری و کاربردی به شدت احساس می‌شود. این امر به‌ویژه در حوزه بانکداری اسلامی، به عنوان توسعه‌یافته‌ترین بخش نظام مالی اسلامی در دنیا، با در نظر گرفتن عقود مختلف مورد استفاده در نظام بانکداری بدون ربا و قوانین مصوب، از اولویت ویژه‌ای برخوردار است. به موجب ماده ۳۳ قانون پولی و بانکی کشور، شورای پول و اعتبار به عنوان مرجع پرداختن به این موضوع تعیین شده است ولی این مرجع تاکنون جز ابلاغ برخی مصوبات موردی، اقدام موثری در این زمینه صورت نداده و بانک‌های کشور در حال حاضر از استانداردهای حسابداری مصوب سازمان حسابرسی (که برگرفته از استانداردهای بین‌المللی حسابداری می‌باشد) در تهیه و انتشار گزارش‌های مالی خود استفاده می‌کنند. محقق اعتقاد دارد که چارچوب مفهومی و استانداردهای حسابداری مصوب سازمان حسابرسی به منظور تطبیق با اصول شرعی دین مبین اسلام (به‌ویژه در بخش اهداف، که پیشتر مورد اشاره قرار گرفت) نیازمند بازنگری جدی می‌باشد، لیکن انجام چنین امری مستلزم مشارکت گروهی از محققان مختلف در حوزه‌های متعدد، صرف زمان کافی و همکاری و تعامل سازمان‌ها و نهادهای ذیربط با موضوع است. به همین دلیل و به منظور فراهم نمودن زمینه لازم برای ایجاد تحول در حوزه حسابداری و گزارشگری مالی مرتبط با مبانی قانونی عملیات بانکداری بدون ربا، که عدم مغایرت آن با شرع مقدس اسلام به تأیید شورای نگهبان قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران رسیده است، انجام یک مطالعه تحقیقی بنیادی در حوزه بانکداری اسلامی اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. بنابراین تحقیق حاضر در پی آن است که عوامل کلیدی یک سیستم حسابداری و گزارشگری مالی مبتنی بر مسولیت پاسخ‌گوئی حاکم بر مبانی قانونی بانکداری اسلامی و اعتقادات مذهبی بازیگران این حوزه از نظام مالی اسلامی را شناسائی و تعیین نماید تا از این طریق، الگوی مناسبی برای طراحی یک مدل حسابداری جهت عملیات بانکداری اسلامی فراهم گردد.

۲- بیان مسئله

همان‌گونه که در ابتدای نوشتار توضیح داده شد، نهادهای مختلف بازارهای مالی اسلامی در سراسر جهان در حال گسترش می‌باشند. بانک‌ها، بیمه‌ها و بازارهای سرمایه اسلامی به عنوان اصلی‌ترین نهادهای این بازار، توسعه چشم‌گیری یافته و اقبال عمومی سرمایه‌گذاران نسبت به آن‌ها، حاکی از موفقیت بیش از پیش در توسعه خدمات مالی اسلامی در گستره کشورهای مختلف، به ویژه کشورهای مسلمان می‌باشد. بی‌تردید توسعه هر گونه بازار خدمات مالی نیازمند چارچوب و نظامی برای ثبت، ضبط و همچنین گزارشگری رویدادهای اتفاقیه برای استفاده‌کنندگان می‌باشد و رشد حسابداری و گزارشگری مالی و نهادهای بین‌المللی مربوطه، همراستا با توسعه بازارهای بین‌المللی پول و سرمایه در دهه‌های اخیر نیز، ناشی از همین موضوع می‌باشد. با این وجود، محصولات و خدمات مالی اسلامی به لحاظ فلسفه و ساختار، با محصولات و خدمات مالی کلاسیک تفاوت دارد. این موضوع باعث ایجاد یک چالش مهم برای نهادهای مالی اسلامی می‌شود، زیرا این قبیل نهادها باید با ارائه محصولات و خدمات خود، دیدگاهی «درست و منصفانه» نسبت به معاملات مالی اسلامی به وجود آورند و در این مسیر، رشد سریع بازار سرمایه و پول از یک طرف، و تنوع و پیچیدگی محصولات و خدمات از طرف دیگر، وظیفه آن‌ها را سنگین‌تر می‌کند.

از طرفی، علی‌رغم تصویب و ارایه استانداردهای حسابداری متعدد از سوی مجامع حرفه‌ای مختلف (از قبیل استانداردهای بین‌المللی حسابداری (IAS)^۱، اصول پذیرفته شده حسابداری (GAAP)^۲ نهادهای تدوین استاندارد کشورها و یا استانداردهای حسابداری مصوب سازمان حسابرسی کشور) که براساس نهادهای مالی و رویه‌های مورد استفاده برای محصولات مالی غربی شکل گرفته‌اند، تفاوت‌های ماهوی بین معاملات منطبق بر اصول شرعی اسلام با معاملات مالی مرسوم در نظام‌های مالی جوامع غربی باعث می‌شود که نهادهای مالی اسلامی در برخی موارد با مشکلات اساسی حسابداری مواجه شده و استانداردهای حسابداری مذکور، برای گزارش و حسابداری معاملات اسلامی مناسب یا کافی به نظر نرسد. این موضوع به‌ویژه از نظر مجامع حرفه‌ای یا کانون‌های سیاست‌گذاری و نظارت در کشورهای اسلامی مختلف، اهمیت ویژه‌ای دارد. به عنوان مثال در قرارداد مضاربه، ماهیت معامله نه بدهی است و نه سرمایه، زیرا بستانکار (مضارب) نه حقوق یک سرمایه‌گذار را دارد و نه حقوق دارنده یک اوراق قرضه را و همین مسئله نحوه نمایش آن را در ترازنامه دچار مشکل می‌سازد (صالح آبادی، ۱۳۸۵). بنابراین نیاز به تدوین استانداردهای نوین حسابداری که بتواند به گونه‌ای مناسب ماهیت معاملات مالی

^۱ - International Accounting Standard

^۲ - Generally Accepted Accounting Principle

اسلامی را منعکس نماید گام مهمی در جهت بهبود اعتماد و شفافیت گزارشگری مالی نهادهای مالی اسلامی به شمار می‌رود و اعتماد سرمایه‌گذاران را نیز نسبت به نظام مالی اسلامی افزایش می‌دهد.

اصول شریعت اسلام، بین منافع فرد و جامعه موازنه برقرار می‌کند. روشن است که سرمایه‌گذاری، پایه و اساس فعالیت‌های اقتصادی در هر جامعه‌ای است. با این وجود، هر فردی قادر نیست به‌طور مستقیم، پس‌اندازهای خود را سرمایه‌گذاری نماید. بنابراین بانک‌های اسلامی، نقش واسطه‌گری مهمی را برای جذب سپرده‌های افراد و سرمایه‌گذاری آن در راستای منافع فرد و جامعه بازی می‌کنند. برای وادار کردن افراد به سرمایه‌گذاری پس‌اندازهای خود از طریق بانک‌های اسلامی، لازم است که مردم به توانایی این نوع بانک‌ها برای تحقق اهداف سرمایه‌گذاری‌هایشان، « اعتماد » پیدا کنند. در صورت بی‌اعتمادی به توانایی بانک‌های اسلامی برای سرمایه‌گذاری موثر و منطبق با شریعت اسلام، بیشتر افراد از سرمایه‌گذاری از طریق بانک‌های اسلامی خودداری می‌کنند. یکی از شرایط لازم برای ایجاد این اعتماد، وجود اطلاعاتی است که افراد سرمایه‌گذار را از توانایی بانک‌های اسلامی برای رسیدن به اهداف آن‌ها مطمئن می‌کند. مهم‌ترین منابع این‌گونه اطلاعات، گزارش‌های مالی بانک‌های اسلامی است که طبق استانداردهای قابل اعمال برای بانک‌های اسلامی تهیه می‌شود (سازمان حسابرسی، نشریه ۱۶۴، ۱۳۸۲). تدوین چنین استانداردهایی نیز مستلزم بازتعریف اهداف و مفاهیم حسابداری مالی برای بانک‌های اسلامی، به طور خاص است. البته در این رابطه، مفاهیم موجودی که مفید و منطبق با شریعت اسلامی باشند، کماکان در این نظام نیز سودمند بوده و به کار خواهند رفت.

حسابداری در اسلام با شناخت، اندازه‌گیری، ثبت معاملات و ارائه مناسب حقوق و تعهدات سر و کار دارد (سازمان حسابرسی، نشریه ۱۶۴، ۱۳۸۲). خداوند تبارک و تعالی فرموده است: « ما ترازوهای عدل را برای روز قیامت خواهیم نهاد و ستمی به هیچ نفسی نخواهد شد و اگر عملی به قدر دانه خردلی باشد در حساب آریم و تنها علم ما از همه حساب‌گران کفایت خواهد کرد » (سوره انبیاء، آیه ۴۷). یکی از مهم‌ترین آیات قرآن کریم راجع به چگونگی و نحوه تنظیم اسناد تجاری، آیه ۲۸۲ از سوره بقره است. خداوند متعال پس از بیان احکامی در خصوص انفاق در راه خدا و همچنین مسئله رباخواری در آیات قبل، در این آیه، که طولانی‌ترین آیه قرآن نیز می‌باشد، احکام و مقررات دقیقی را برای امور تجاری و اقتصادی بیان کرده تا سرمایه‌ها، هر چه بیشتر رشد طبیعی خود را پیدا کنند و بن‌بست و اختلاف و نزاعی در میان مردم رخ ندهد. در این آیه، نوزده دستور مهم، در مورد داد و ستد و تنظیم سند، برای معاملات ذکر شده است. بیان این احکام، آن هم با ذکر جزئیات در تمام مراحل، در طولانی‌ترین آیه قرآن مجید، بیانگر توجه عمیقی است که قرآن، نسبت به امور اقتصادی مسلمین و نظم کار آنها دارد، به ویژه با در نظر گرفتن این که کتاب آسمانی قرآن در جامعه عقب مانده‌ای نازل گشت که حتی سواد خواندن و نوشتن در آن جامعه، بسیار کم بود و حتی آورنده این قرآن، درسی نخوانده و به مکتب

نرفته بود، و این خود دلیلی است بر عظمت قرآن از یک سو، و اهمیت نظام اقتصادی مسلمین از سوی دیگر (برگزیده تفسیر نمونه، جلد ۱).

با کمی دقت در احکام تشریح شده مذکور، آشکار می‌شود که، چارچوب تبیین شده در آن، مبتنی بر عناصر سه‌گانه داین (صاحب حق یا پاسخ‌خواه)^۱، مدیون (حسابده یا پاسخ‌گو)^۲ و فردی عادل و درست‌کار به عنوان کاتب یا نویسنده (حسابدار)^۳ است. یادآوری «چارچوب مفهومی مبتنی بر مسولیت پاسخ‌گوئی» که پروفیسور یوجی ایجیری^۴، در مقاله معروف خود در دهه هشتاد میلادی مطرح نمود، حاکی از تطابق شگفت‌انگیز آن با عناصر فوق‌الذکر است. در مقاله یاد شده، نویسنده اعلام می‌کند که چارچوب نظری حسابداری می‌تواند بر مبنای تصمیم‌گیری و یا بر مبنای پاسخ‌گوئی تدوین شود و انتخاب هر یک از چارچوب‌های نظری مزبور، می‌تواند آثار متفاوتی را بر حسابداری به جای گذارد. در چارچوب نظری مبتنی بر تصمیم‌گیری، هدف حسابداری، فراهم ساختن اطلاعات مفید برای تصمیم‌های اقتصادی است، اما در چارچوب نظری مبتنی بر مسولیت پاسخ‌گوئی، هدف حسابداری، ایجاد یک نظام مناسب جریان اطلاعات بین حسابده یا پاسخ‌گو و صاحب حق یا پاسخ‌خواه است. ایجیری واقعیت حسابداری را نگهداری دفاتر برای استفاده شخصی تلقی نکرده و معتقد است که حسابداری در حقیقت، نگهداری دفاتر و گزارش اطلاعات برای دیگران است، دیگرانی که او، آن‌ها را پاسخ‌خواه می‌نامد (باباجانی، ۱۳۷۹).

ایجیری تاکید می‌کند که این چارچوب، دوسویه (بین پاسخ‌گو و پاسخ‌خواه) بوده و حسابدار به عنوان عنصر سوم (شخص ثالث) بین این دو قرار می‌گیرد. حسابدار در این چارچوب، بر اساس استانداردهای مورد پذیرش، عمل حسابداری (یعنی درست نوشتن) را انجام می‌دهد و هرگاه نتواند این عمل را درست انجام دهد، باید مراتب را به ارکان اول و دوم (یعنی پاسخ‌گو و پاسخ‌خواه) اعلام نماید.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، چارچوب نظری مبتنی بر پاسخ‌گوئی، در تطابق کامل با احکام تبیین شده در آیه شریفه ۲۸۲ از سوره مبارکه بقره می‌باشد و می‌توان چنین استنباط کرد که پایه و اساس استناد (نوشتن اسناد در عقود) پاسخ‌گوئی است. به همین دلیل، نظام مناسب حسابداری و گزارشگری مالی در جوامع اسلامی باید ویژگی‌های محیطی فعالیت که بر پایه شرع مقدس شکل گرفته است را لحاظ نماید. بسیاری از صاحب‌نظران حسابداری در دنیای اسلام (از جمله ملیاه سلیمان (۱۹۹۷)، بایدون و ویلت (۲۰۰۰)، شاهول حمید (۲۰۰۰) و...)، با اتکای به چنین نگرشی اعتقاد دارند که استانداردهای مرسوم حسابداری، از قابلیت‌های لازم برای تحقق چنین

^۱ - Accountee

^۲ - Accountor

^۳ - Accountant

^۴ - Ijiri, Yuji

امری برخوردار نمی‌باشد و از این‌رو اطلاعات منتشره در صورت‌های مالی رایج را برای پاسخ‌گوئی به استفاده‌کنندگان و پاسخ‌خواهان در جوامع اسلامی ناکافی دانسته و در تحقیقات خود تلاش نموده‌اند تا مدل مناسب‌تری را برای حسابداری و گزارشگری مالی در جوامع اسلامی معرفی نمایند.

همان‌طور که پیشتر نیز بیان شد، بانک‌های اسلامی برای مساعدت مسلمانان و جوامع اسلامی در استفاده از پول به روش مفید و منطبق با شریعت اسلام تشکیل شده‌اند. این بانک‌ها اکنون به وسیله مهمی در جذب سپرده‌هایی تبدیل شده‌اند که صاحبان آن سپرده‌ها، خواهان سپرده‌گذاری منابع خود به روش‌های منطبق با شریعت اسلام هستند. این راه‌ها و روش‌ها از ویژگی‌هایی نظیر منع بهره، مشارکت در سود و سایر انواع سرمایه‌گذاری و امتناع از فعالیت‌هایی که خدا حرام کرده است، برخوردار می‌باشند. بنابراین **جاذبیت بانک‌های اسلامی برای مسلمانان اساساً از رعایت شریعت در معاملات و روابط با سهامداران، سپرده‌گذاران یا سایر افرادی که وجوه نقد آنها را این بانک‌ها سرمایه‌گذاری می‌کنند، ناشی می‌شود.** از طرف دیگر انتخاب یک بانک اسلامی توسط مسلمانان برای سرمایه‌گذاری یا سپرده‌گذاری وجوه نقد یا معامله به جای بانک اسلامی دیگر، به ارزیابی و اطمینان او از توانایی آن بانک برای حفظ سرمایه وی در سطحی که برای تامین امنیت وجوه سپرده‌گذاران کافی باشد و توانایی آن در دستیابی به نرخ بازده متناسب با خطر سرمایه‌گذاری برای سهامداران و دارندگان حساب‌های سرمایه‌گذاری بستگی دارد. فقدان چنین اطمینانی ممکن است باعث شود مسلمانان معامله با بانک‌های اسلامی را متوقف کنند (سازمان حسابرسی، نشریه ۱۶۴، ۱۳۸۲). ایجاد چنین اطمینانی مستلزم وجود ابزارهایی است که یکی از آن‌ها، سیستم حسابداری و گزارشگری مالی می‌باشد. این سیستم از طریق فراهم‌آوردن اطلاعات مربوط، به استفاده‌کنندگان کمک می‌کند تا از رعایت اصول شریعت اسلام توسط بانک و توانایی آن در حفظ سرمایه در سطح کافی و تحقق نرخ بازده مناسب برای وجوه سرمایه‌گذاری شده صاحبان سهام و دارندگان حساب‌های سرمایه‌گذاری، مطلع گردیده و میزان دستیابی به این اهداف را مورد ارزیابی قرار دهند.

بنابراین، حسابداری مالی نقش مهمی را در ارائه اطلاعات مورد نیاز استفاده‌کنندگان صورت‌های مالی بانک‌های اسلامی، برای ارزیابی رعایت احکام شریعت اسلام توسط بانک، بازی می‌کند (سازمان حسابرسی، نشریه ۱۶۴، ۱۳۸۲) و برای ایفای موثرتر این نقش، تدوین مدل حسابداری مناسبی که از قابلیت‌های لازم برای ایفای موثر این نقش برخوردار باشد اهمیتی مضاعف خواهد یافت. حسابداری مالی اساساً با تهیه اطلاعات به منظور یاری استفاده‌کنندگان در اتخاذ تصمیم سر و کار دارد. آنهایی که با بانک‌های اسلامی کار می‌کنند، در درجه اول به اطاعت و رضایت خدا در معاملات مالی و سایر معاملات خود اهمیت می‌دهند. خدا می‌فرماید: «ای مردم از آنچه در زمین است حلال و پاکیزه تناول کنید و پیروی نکنید وسوس شیطانی را، محققاً شیطان از برای شما

دشمن آشکاری است» (سوره بقره آیه ۱۶۸). اهداف حسابداری مالی برای سایر بانکها، اکثراً در کشورهای غیر اسلامی تدوین شده است. بنابراین طبیعی است که تفاوت‌هایی بین اهداف تعیین شده برای بانک‌های اسلامی با اهداف تعیین شده برای سایر بانکها وجود داشته باشد. این تفاوت‌ها اساساً از تفاوت در ویژگی‌های محیطی فعالیت و همچنین اهداف و نیازهای اطلاعاتی استفاده‌کنندگان ناشی می‌شود. البته مراد از این مباحث، آن نیست که همه مبانی نظری حسابداری معاصر در کشورهای غیر اسلامی رد شود؛ زیرا اهداف مشترکی نیز بین استفاده‌کنندگان مسلمان و غیر مسلمان اطلاعات حسابداری وجود دارد. برای مثال سرمایه‌گذاران مسلمان و غیرمسلمان به منظور افزایش ثروت خود و دستیابی به بازده قابل قبولی از سرمایه خود، سرمایه‌گذاری می‌کنند. این خواسته، هم مشروع و هم منطبق با شریعت اسلام است. خداوند می‌فرماید: «او آن خدائی است که زمین را برای شما نرم و هموار (و مطیع و مسخر) گردانید، پس شما در پستی و بلندی‌های آن حرکت کنید و روزی او خورید (و شکرش گویند)، که بازگشت همه خلایق به سوی اوست» (سوره الملک آیه ۱۵). علاوه بر این، دلایل دیگری وجود دارد که تدوین اهداف حسابداری مالی متفاوت برای بانک‌های اسلامی را توجیه می‌کند. این دلایل عبارتند از (AAOIFI, ۱۹۹۶):

الف - بانک‌های اسلامی باید در همه معاملات مالی و غیر مالی خود، اصول و قواعد شریعت را رعایت کنند.
ب - وظایف بانک‌های اسلامی با وظایف بانک‌های تجاری که به مدل بانکداری غربی معروف است تفاوت قابل توجهی دارد.

پ - روابط بین بانک‌های اسلامی و اشخاصی که با آنها معامله می‌کنند با روابط آنهايي که با بانک‌های تجاری کار می‌کنند فرق دارد. برعکس بانک‌های سنتی، بانک‌های اسلامی در سرمایه‌گذاریها و معاملات مالی خود از نرخ بهره استفاده نمی‌کنند. در حالی که بانک‌های سنتی پول را بر مبنای نرخ بهره قرض می‌گیرند و وام می‌دهند، بانک‌های اسلامی منابع نقدی را از طریق حساب‌های سرمایه‌گذاری مبتنی بر مضاربه (یعنی تسهیم سود بین سرمایه‌گذاری که وجوه نقد را فراهم نموده و بانکی که خدمت را ارائه داده است) دریافت می‌کنند و این وجوه را بر مبنای مضاربه، روش تسهیم سود و زیان یا روش‌های پرداخت انتقالی به دوره‌های آتی منطبق با شریعت اسلام سرمایه‌گذاری می‌کنند.

با توجه به موارد فوق، استانداردهای حسابداری تدوین شده برای بانک‌های تجاری ممکن است برای بانک‌های اسلامی مناسب یا کافی نباشد. با این حال ممکن است برخی از اهداف و مفاهیم روشنی که برای سایر بانکها تهیه شده و منطبق با شریعت اسلام است نیز در چارچوب اهداف گزارشگری در بانکداری اسلامی قرار گیرد. ظهور و توسعه روزافزون بانکها و موسسات مالی اسلامی به عنوان سازمان‌های نسبتاً جدید و مشکلات بزرگ فراروی آنها برای ارائه موفق خدمات به جوامعی که در آنها فعالیت می‌کنند، و همچنین ماهیت متفاوت معاملات اسلامی در مقایسه با معاملات سیستم کلاسیک به شرح پیش گفته، باعث شد تا صاحب‌نظران بانکداری اسلامی

همراه با متخصصان شریعت اسلامی و حسابداری، تحقیقاتی را به منظور بررسی و ضرورت تدوین مقررات خاص حسابداری در بانک‌های اسلامی آغاز نمایند. ضرورت بررسی و انجام تحقیقات راجع به مقوله حسابداری اسلامی همراستا با توسعه روزافزون خدمات مالی اسلامی در کشورهای اسلامی، بیشتر احساس و بانک توسعه اسلامی (IDB)^۱ به عنوان یکی از بزرگ‌ترین نهادهای مالی اسلامی تلاش‌های زیادی را صورت داد تا سرانجام به تاسیس سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی (AAOIFI)^۲ منجر و این سازمان در مارس سال ۱۹۹۱ م. در بحرین به عنوان یک شرکت مستقل بین‌المللی عام‌المنفعه ثبت شد. هدف سازمان این بود که با در نظر گرفتن رویه‌ها و استانداردهای بین‌المللی و پیروی از اصول شرعی به تهیه و تدوین استانداردهای حسابداری، حسابرسی، حاکمیتی و اخلاقی مربوط به فعالیت‌های نهادهای مالی اسلامی بپردازد. سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی (AAOIFI) تا پایان سال ۲۰۰۲ م. ۱۸ استاندارد حسابداری مالی، چهار استاندارد حسابرسی، چهار استاندارد حاکمیتی و دو مجموعه از قوانین اخلاقی را منتشر کرده است. پیروی از استانداردهای این سازمان در حال حاضر در کشورهای بحرین، اردن، سودان و قطر الزامی است. این استانداردها همچنین در موسسه پولی عربستان سعودی به عنوان راهنما و در هیئت استاندارد های حسابداری مالزی (MASB)^۳ به عنوان مبنای توسعه استانداردهای حسابداری اسلامی استفاده می‌شود.

علی رغم موارد فوق و اقدامات صورت پذیرفته بسیار در سطح جوامع مسلمان، متأسفانه در کشور ما، پس از تصویب و اجرای قانون بانکداری بدون ربا، برای تطبیق نظام حسابداری مرسوم به نظام مطلوب حسابداری مبتنی بر مبانی فقه اسلامی، اقدامی صورت نپذیرفته است و نظام حسابداری و گزارشگری مالی بانک‌ها کماکان از الگوی حسابداری مرسوم پیروی می‌نماید. به موجب ماده ۳۳ قانون پولی و بانکی کشور، شواری پول و اعتبار مرجع تعیین نحوه و اصول حسابداری بانک‌ها، صورت‌های مالی، استهلاکات، اندوخته‌ها و سایر حساب‌های بانکی تعیین گردیده است^۴، لیکن تاکنون اقدام موثری برای ارائه الگوی حسابداری مناسب در بانکداری بدون ربا، از سوی نهاد مذکور یا حتی سازمان حسابرسی صورت نپذیرفته است.

بررسی وضعیت حسابداری و گزارشگری نظام بانکی کشور حاکی از آن است که در انجام عملیات حسابداری قراردادهای با نرخ معین در نظام بانکداری فعلی، ظاهراً مشکلی وجود نداشته و اجرای آن‌ها با به‌کارگیری استانداردهای حسابداری موجود امکان‌پذیر باشد ولی درخصوص قراردادهای دارای سود نامشخص (عقود

^۱ - Islamic Development Bank

^۲ - Accounting & Auditing Organization for Islamic Financial Institution

^۳ - Malaysian Accounting Standard Board

^۴ - قانون بانکی و پولی کشور، مصوب ۱۳۵۲ در مجموعه قوانین پولی و بانکی ۱۳۷۰-۱۲۸۵ - تدوین منوچهر ضیایی، موسسه تحقیقات پولی و

بانکی، جلد ۲ ص ۷۵۱